

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*М. Антоновська, асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ПОВІСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА "ВАРНАК" ТА УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНТЕКСТ І ПОЛ. ХІХ СТ.

У статті розглядаються зв'язки повісті Т. Шевченка "Варнак" із творами українських письменників першої половини ХІХ ст. на тему "благородного розбійника". Автор визначає новаторство Т. Шевченка у підході до традиційної теми.

Ключові слова: *Т. Шевченко, "Варнак", літературна традиція, бунт, месник.*

В статье рассматриваются связи повести Т. Шевченко "Варнак" с произведениями украинских писателей первой половины XIX в. на тему "благородного разбойника". Автор определяет новаторство подхода Т. Шевченко к традиционной теме.

Ключевые слова: *Т. Шевченко, "Варнак", литературная традиция, бунт, мститель.*

The article explores the connections between T. Shevchenko's story "Varnak" ("The Convict") and Ukrainian writers' works on the topic of "noble robber". The author defines T. Shevchenko's novelty in treating the traditional topic.

Key words: *T. Shevchenko, "Varnak" ("The Convict"), literary tradition, rebellion, revenger.*

Літературний контекст художньої прози Т. Шевченка донині лишається невіршеним питанням шевченкознавства. Що ж стосується українського літературного контексту його російськомовної прозової творчості, то таке питання навіть не ставилося. Безперечно, шевченкознавці не могли його оминати. Найґрунтовніша праця, присвячена повістям – "Художня проза Шевченка" Л. Кодацької – виявляє суголосність окремих Шевченкових повістей з творами інших письменників – В. Наріжного та Г. Квітки-Основ'яненка. Однак є стійке враження, що літературознавці бачать художню прозу Т. Шевченка як феномен, цілковито не співвіднесений ні з українською літературною традицією, ні загалом з тогочасним письменством. Зрештою, навіть питання російськомовності прози митця зазвичай пояснюється засланчими умовами життя Т. Шевченка, тоді як той факт, що

практично всі сучасні йому українські письменники мали твори й українською, і російською мовами, лишається поза увагою вчених.

Власне, складне питання українсько-російських літературних взаємин не є предметом цієї розвідки. Ми прагнемо показати на прикладі повісті Т. Шевченка "Варнак" і творів українських письменників на тему "благородного розбійника", які грані цього образу актуалізувалися в тому чи іншому творі й у чому виявилася оригінальність Т. Шевченка. До розгляду залучаємо, окрім поеми й повісті Т. Шевченка "Варнак", твори В. Наріжного "Гаркуша", О. Сомова "Гайдамак", Г. Квітки-Основ'яненка "Предання о Гаркуше" та О. Стороженка "Гаркуша, драматичні картини на три дії". І хоч у згаданих Шевченкових творах немає згадки про Гаркушу, а взяті для порівняння твори жанрово неоднорідні (повісті, роман, драматичні сцени, поема), таке зіставлення цілком можливе, оскільки всі вони поєднані темою протистояння людини.

Аналізуючи комплекс творів про Гаркушу, варто застерегтися від довіри до їхньої фактологічності. Річ у тому, що ці твори мають надто мало спільного з реальним образом Семена Гаркуші, який очолював повстанські загони у 70-х – 80-х роках XVIII ст. Реальний Гаркуша походив із Запорозької Січі, брав участь у Коліївщині, однак у мирний час був купцем. Після того, як польський уланський роз'їзд пограбував його валку з товарами, а сам Гаркуша ледве втік, він знову стає гайдамакою [2, 15–16]. У найзагальніших рисах його подальший життєвий шлях схожий на долю Устима Кармалюка, набагато більше спопуляризованого радянським літературознавством і фольклористикою, ніж його попередник. У своїх творах В. Наріжний, О. Сомов, Г. Квітка-Основ'яненко й О. Стороженко спиралися на народну творчість, на що вказують назви й підзаголовки окремих творів – "Гайдамак. *Малороссийская быль*", "Предання о Гаркуше". Утім, вони самі необов'язково мусили збирати фольклор: переказ про Гаркушу був розміщений в "Украинском альманасе" І. Срезневського за 1831 р. Водночас шукати витоків літературного образу виключно у фольклорі недостатньо; варто зауважити вплив романтичної літературної традиції. Так само недоречно пояснювати несхожість протагоністів різних творів про Гаркушу тим, що автори спиралися на різні перекази, поширені серед різних суспільних угруповань. Перекази не виключають амбівалентності, багатогранності образу народного повстанця.

В. Наріжний укладає сюжет про Гаркушу в досить архаїчну структуру крутійського роману, однак романтичний герой владно підпорядковує цю структуру собі, і замість більш-менш довільного нанизування пригод, на виході з яких протагоніст, умовно кажучи, такий, як і на вході, маємо внутрішній зв'язок подій роману і зміни героя, зумовлені цими подіями [6]. Цей внутрішній зв'язок зумовлений жорсткою причиново-наслідковою пов'язаністю кривди – помсти – розплати. Неперервність ланцюга врешті-решт виводить Гаркушу за межі суспільства: його помста за свою скривджену людську гідність наражається на відплату, яка знову провокує помсту. Герой сам себе прирікає бути розбійником. Позаяк роман В. Наріжного залишився незакінченим, нелегко передбачити, яку ціль бачив автор у житті Гаркуші. Однак варто зауважити, що цей образ має здатність до розвитку, і цю енергію розвитку можна простежити в творах Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка й Т. Шевченка. Загалом беручи, їхні герої усвідомлюють неправомірність своїх учинків і розкаюються в них. В усіх трьох випадках це відбувається завдяки "чистій душі", втіленій чи то в освіченому юнакові (Квітка), чи то в коханій жінці (Стороженко), чи то в жінці-наставниці (Шевченко). Окрім твору Г. Квітки-Основ'яненка, де вплив чистої душі обмежується переконанням, тобто сферою інтелекту, такий вплив спрямований на те, щоб показати вихід із замкненого кола помсти й покари. Слід визнати, що в цьому повість Т. Шевченка "Варнак" суголосна з повістевою традицією: зокрема, панна Магдалена відіграє в повісті роль, подібну до ролі Марусі, коханки Гаркуші з драматичних картин О. Стороженка. Однак якщо О. Стороженко підкреслює в своєму героєві приналежність для жінок і не цурається еротики, Т. Шевченко розщеплює образ доброї жінки на жінку-наставницю (панну Магдалену) і кохану (Марися), а сповідь колишнього варнака унеможливорює наявність еротичних елементів. У поемі "Варнак" митець подає інший спосіб звільнитися з-за "чавунної решітки причин і наслідків" (В. Набоков): втручання безкінечного в обмежене й випадкове, порушення логіки Богом створеної світобудови задля того, щоб урятувати конкретно-поодинокую людину [1, 240–241]. Саме так визначається диво з позицій теїзму; так про нього оповідає і варнак: "Думав сам себе зарізати, / щоб не нудить світом. / І зарізав би, та диво, / Диво дивне сталось / Надо мною, недолюдом... <...> / О Боже мій милий! / Який

дивний Ти" [12, 75–76]. Сказане, втім, не має на меті знизити художню вартість повісті Т. Шевченка. Вочевидь, на однойменній поемі дужче позначилися не тільки впливи агіографічної традиції, але й художні принципи романтичної байронічної поеми, серед яких є швидкі (слід розуміти, недостатньо мотивовані попереднім розвитком дії) переходи від однієї події до іншої [4, 80–81].

Важливою, неодмінною для творів про народного месника є проблема співвідношення героя і широкого загалу, зокрема принижених і знедолених. Письменники не ідеалізують цих стосунків такою мірою, як це робилося в наукових працях ідеологічної епохи. Однак і сучасні дослідники, розглядаючи образи месників, прагнуть бачити проблему співвідношення героя і загалу дещо однобічно – як "злютування героя з народом, його прагненнями і переконаннями" [9, 382], а якщо, наприклад, у творах О. Сомова є осудження Гаркуші вустами того чи іншого персонажа, то в цьому вбачають "вкорінену рабську психологію" (А. Раценко) чи "брак суспільної свідомості" (Л. Задорожна). У такий спосіб відбувається накладання на колізії твору понять сучасної суспільної думки. Погодьмося, що це не зовсім виправдано для відтвореного у творах О. Сомова соціуму, який, можливо, улягав давнішим, архаїчнішим приписам поведінки зверхника й підданого. У романі В. Наріжного Гаркуша наштовхується на нерозуміння і спротив селян: вони бачать у ньому тільки розбійника. Вочевидь, межа між розбійником і месником пролягає там, де для героя стають несуттєвими здобич і задоволення власного честолюбства: за А. Камю, "бунт за своєю суттю не є егоїстичним душевним відрухом" [5, 129]. І далі: "У бунті, виходячи за свої межі, людина зближується з іншими, і з цієї точки зору людська солідарність стає метафізичною" [5, 130]. Тому герої О. Сомова і Т. Шевченка здобувають вірних спільників серед селян. Проте Т. Шевченко іде далі: він осуджує бездушність селян, які мовчки потакають жорстокому вбивству: "Ни один и пальцем не пошевелил, только хохотали, когда разбойники бросали со второго этажа толстого пана или пани. ... Грубые, жестокосердые люди!" [13, 147]. Отже, в цьому епізоді герой Т. Шевченка позбувається ілюзій про природжену моральну вищість простолюду над панством. Коли суспільні відносини викривлені, то і визискувачі, і пригноблені занечищені морально: "А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, ненасытные паны!" [13, 147].

Із попередньою проблемою пов'язаний інший бік образу повстанця, а саме сприйняття його у вузькому колі побратимів. Тут письменники розкривають повний спектр можливих художніх рішень – від ототожнення ватажка і його гурту (В. Наріжний, О. Сомов) до цілковитого їх протиставлення (О. Стороженко), від покірності розбійників отаманові (В. Наріжний, О. Сомов, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко) до спроб бунту проти його авторитету (О. Стороженко). Найяскравішим прикладом пошани є, напевно, епізод розправи гайдамаків над Гершком, що видав їхнього отамана, у "малороссийской были" О. Сомова. У повісті Т. Шевченка, на відміну від твору О. Стороженка, не гайдамаки повстають проти лідера, а Кирило, ватажок загону, відчуває свою відмінність від них, а отже, самотність, відсутність порозуміння. Утім, він і не прагне до відвертості: вирішивши залишити своє "проклятое ремесло", Кирило "тщательно скрывал свое намерение от товарищей, да и к чему бы привела откровенность? К грубым насмешкам, и больше ничего!" [13, 143].

Нарешті, ще нюанс образу Гаркуші – це, так би мовити, громадська думка. Її торкаються у своїх творах В. Наріжний та О. Сомов. У романі В. Наріжного герой, окрім того, що сам поширював чутки про себе, ще й "имел, где только почитал за нужное, шпионов, через которых узнавал мнение о себе народа и правительства" [7, 201]. У донесеннях шпигунів постає вже цілком легендарний образ Гаркуші-характерника. Вочевидь, це припадає йому до душі, бо є частиною його плану – вселити якомога більший страх у селян і в панів. Автор зауважує також, що "он не оставил бы без строгого взыскания и малейшее против особы своей невыгодное слово" [7, 200]. Отже, те, що в творі О. Сомова сприяє "визволенню і самовизволенню людини завдяки слову" [3, 104], у В. Наріжного трактується як лихий політичний хід, маніпуляція людською думкою, незгірша від засобів тоталітарного режиму, і це переконує в автократії Гаркуші. Утім, О. Сомов з іронією ставиться до міфологізації месника серед народу: достатньо порівняти кінець "Малороссийской были" і розповідь підкоморія з першого розділу "Глав из малороссийской повести", щоб переконатися у відмові автора від засобів народної фантастики при змалюванні Гаркуші. Це не означає, що Гаркуша не улягає традиційним вимогам до романтичного героя, просто письменник наголошує на психологічній

складності цього образу, для якої характерництво було б надто однозначним поясненням.

Створюючи образ Гаркуші, О. Сомов, Г. Квітка-Основ'яненко і Т. Шевченко підкреслюють освіченість свого героя. Вона тут розуміється не лише в плані здобуття вищої освіти в поважному закладі, як у "Преданнях о Гаркуше" Г. Квітки-Основ'яненка, або прекрасної домашньої освіти, як у повісті "Варнак" Т. Шевченка, а в сократівському сенсі: той, хто володіє знанням про добро, чинить добре. Уміння розрізнати добро і зло надає Гаркуші впевненості в своїх силах і принципах, а отже, за слушним зауваженням А. Раценко, робить непотрібним стороннє визнання правомірності його діянь [9, 381]. На думку А. Камю, "порив до бунту вкоринений і в рішучому протесті проти будь-якого втручання, і в неясній переконаності бунтаря у власній добрій волі, точніше, у враженні, що він "має право робити те чи інше"" [5, 127]. Водночас, скажімо, у творі О. Сомова не все виглядає так однозначно. Принаймні два епізоди можуть захитати нашу впевненість у моральній санкціонованості вчинків месників. Перший епізод – уже згадана сцена з "малороссийской были", де гайдамаки вчиняють розправу над зрадником Гершком. Мотиви товариства цілком зрозумілі: йдеться про смертельну небезпеку для їхнього отамана і про помсту зрадливому жидові. Однак старець Питирим, що застерігає їх від убивства, представляє інший, абсолютний закон: "Кто дал вам право быть судиями чужих поступков, когда карающий меч правосудия висит уже над преступными вашими головами, и муки ада, стократ лютейшие всех терзаний телесных, ждут вас после бесчестной смерти от руки палача?" [10, 33]. Другий епізод – це зустріч Гаркуші, переодягненого в польського пана, і сліпого бандуриста в домі пана Гриценка. Старець відмовляється брати його червінець, бо, мовляв, "порядочный человек не стал бы бросать своих червонцев первому встречному" [10, 60]. Річ тут не у сервілізмі бандуриста, а в тому, що, попри незрячість, він єдиний з присутніх на святі в Гриценка збагнув, що перед ним – личина, а не справжній польський пан, і що його гроші – нечисті, бо здобуті нечесним шляхом. Отже, цей епізод виводить нас на ще одну суттєву проблему образу романтичного месника – а саме лицедійство, вдавання когось. Гаркуша О. Сомова вельми вправно грає польського пана, а згодом і жебрака – ролі осіб, цілковито

протилежних за суспільним значенням, отже, такі ролі вимагають зовсім різної реакції тих, перед ким вони розігруються. Якщо перша роль доводить, що панові Гриценку в його майбутньому зятеві важливі тільки його гроші (з тим, що той не знає свій родовід до третього коліна, Гриценко якимось швидко змирився), то друга роль вимагає від пана Просечинського і його рідні єдиного – людяності. Момент лицедійства зумовлений не лише практичними потребами – бути невпізнаним, уникнути переслідування (історичні дані свідчать, що й загін реального Семена Гаркуші часто вдавався до цього засобу, переодягаючись чумаками), але й нерозгаданим багатством особистості повстанця, його обдарованістю. Між іншим, ця обдарованість підкреслюється у всіх розглянутих творах, і це не стільки данина фольклорній гіперболізації, скільки риса романтичного героя. Варнак з повісті Т. Шевченка згадує: "Начитавшись романов о великодушных рыцарях-разбойниках, мне вздумалось подражать им... Я вел себя, как знаменитый Ринальдо Ринальдини" [13, 142]. Безперечно, шлях, обраний Кирилом, відкрив у ньому здібності, про які сам герой, вочевидь, не підозрював. Проте він здатний оцінити, наскільки він був не собою, провадячи гайдамацьке життя. Не тільки роз"ятрена совість, але й страх перед личиною змусив його покинути вдавати з себе благородного розбійника.

Повернемося, однак, до риси, яка є чи не найважливішою в образі месника – до моральної виправданості його вчинків. В. Наріжний зображує вчинки Гаркуші невідповідними його меті: герой не замислюється над тим, "чи можна сягнути доброї мети, коли іти до неї, не добираючи засобів для її реалізації, точніше, вибираючи зі сфери зла" [3, 97]. У творах О. Сомова Гаркуша, як уже зазначалося, впевнений у власних моральних засадах, тому не потребує додаткових санкцій. Г. Квітка-Основ"яненко підмінює моральну правомірність дій свого героя їхньою суспільною доцільністю; виявляється, що ці дії не оздоровлюють суспільство, а шкодять йому. Як же вирішує цю проблему Т. Шевченко? До сказаного вище про суть розв"язання конфлікту в поемі варто додати, що однойменні поема й повість представляють взаємовиключні ситуації: диво, яке трапилося з героєм поеми, цілком самодостатнє, не потребує жодних підстав, бо є проявом Божественної волі, у той час як у Кирила з повісті підстава для

розкаяння є – це його совість. Серед усіх розглянутих творів повість Т. Шевченка є твором, де моральній дозволеності вчинку приділено найбільше уваги. Цікаво під цим оглядом проаналізувати деякі епізоди з життя Кирила. Ось герой збирається покінчити з гайдамацтвом: "Я решился оставить свое проклятое ремесло и готов был сделаться хоть каторжником, только бы очистить свою грязную совесть" [13, 143]. Упевнившись у своєму бажанні, він таки здійснює прощу в Почаїв – однак, "по старой привычке", тримає за пазухою пістолет. Цей образ символізує неготовність Кирила здатися на ласку Божу, а відповідно – прийняти все, що б не заподіяло йому людське правосуддя – аж до каторги. Виходить, сам герой, говорячи про готовність бути хоч каторжанином, такого внутрішнього переконання не мав. І, зрештою, чи можна створити переконливіший образ, який би так уособлював цю неготовність, як образ прочанина з пістолетом за пазухою? Зброя Кирила означає не лише самооборону, самоствердження, але й помсту. У цьому переконує епізод, коли Кирило стріляє при спробі затримати його і – мабуть-таки, не випадково – вбиває свого кривдника-пана. Помста, витіснена у підсвідомість, "вистрілила" так само несподівано, як і його пістолет.

Українські письменники I пол. XIX ст. створили яскраво романтичний образ народного месника, спираючись на фольклор і романтичну літературну традицію, а подекуди й на просвітницьку антропологію. Окресливши межу між розбійництвом і месництвом, бунтарством (нагадаємо, вона полягає в телеології діяльності героя: він перестає бути розбійником, коли вчиняє на користь інших), письменники показали невичерпність романтичної особистості бунтаря-ватажка, висвітливши її в таких контекстах:

відношення героя і тих, заради кого він бореться;

харизматичність ватажка ("громадська опінія" та маніпулювання нею, стосунки героя зі своїм загоном, лицедійство як прояв невичерпності людини);

есхатологія його долі (тобто чи залишає автор за ним шанс кардинально змінити своє життя і як саме – завдяки переконанню, любові тощо);

нарешті, моральне виправдання діяльності месника.

Повість Т. Шевченка "Варнак", як і однойменна його поема, свідчать про інший підхід, обраний письменником для трактування

образу народного месника. Т. Шевченко насамперед позбавляє свої твори етнографічного колориту, такого виразного в творах інших авторів, щоб зосередитися на тому, наскільки вчинки його героя морально виправдані. Митець засуджує діяльність свого героя його ж вустами, а щоб така оцінка стала можливою, він розкриває перед своїм героєм (і в поемі, і в повісті) перспективу змінити долю, тобто покаятися і забути про гайдамацтво, бо "жодні обставини не знімають з індивіда моральної відповідальності за скоєний злочин" [8, 47]. Схоже, що Т. Шевченко, віддаючи належне літературі про "благородних розбійників" (і європейській – згадка про роман Х. Вульпіуса, і вітчизняній), у той же час полемізує з нею. Ця полеміка виявилася не лише в переродженні колишнього гайдамака, який стає праведною людиною (настільки, що зроджує думку про вплив агіографії), але й у низці дрібніших моментів – відмова від любовних пригод, негативна оцінка лицедійства, "подражанія" літературним взірцям, розчарування в тих знедолених, заради яких герой постійно важить життям. Отже, Т. Шевченкові вдалося оновити сюжет про народного месника, наповнивши його, на шкоду етнографічності й етологічності, більш потужним екзистенційним змістом.

1. *Аверинцев С.* Софія – Логос. Словник / Сергій Аверинцев. – 3-тє вид. – К., 2007.
2. *Гуржій І.* Семен Гаркуша / Іван Гуржій. – К., 1962.
3. *Задорожна Л.* Історія української літератури кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. / Людмила Михайлівна Задорожна. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К., 2008.
4. *Иезуитова Р.* Пути развития романтической прозы / Р. Иезуитова // Русская повесть XIX в. История и проблематика жанра / Под ред. Б. С. Мейлаха. – Л., 1973. – С. 77–112.
5. *Камю А.* Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Альбер Камю. – М., 1990.
6. *Михед П.* Жанрово-стилевое своеобразие романов В. Т. Нарезного: Автореф. дисс. ... к. ф. н. / П. Михед. – К., 1981.
7. *Нарежный В.* Гаркуша, малороссийский разбойник / Василий Нарезный // Русские повести XIX века 20-х – 30-х годов. – Т. 1. – М., Л., 1950. – С. 139–262.
8. *Нахлік Є.* Українська романтична проза 20-х – 60-х рр. XIX ст. / Євген Нахлік. – К., 1988. – 320 с.
9. *Ращенко А.* Образ бунтівної особистості у прозовій спадщині О. Сомова (за твором "Гайдамака") / А. Ращенко // Літературознавчі студії / КНУ ім. Т. Шевченка. – Вип. 24. – К., 2009. – С. 380–384.
10. *Сомов О.* Купалов вечер / Орест Сомов. – К., 1991.
11. *Стороженко О.* Твори / Олекса Стороженко. – Т. 1. – Х., К., 1928.
12. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Тарас Григорович Шевченко / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К., 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.
13. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Тарас Григорович Шевченко / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 592 с.